

ІЗ ОПОВІДАНЬ ГНАТА ПОТАПЕНКА. *)

ІІ. О к т а в а.

І.

Історія ся розпочалась далеко раніш, ніж можна було думати, і в той час, коли счинилась катастрофа, головна частина її минулась уже. А що сього ніхто не знав, то ніхто й не міг зрозуміти нічого, і загальна непевність підтримувалась ще тим, що головні діячі, котрі, звичайно, добре розуміли про що річ іде, уперто мовчали і удавали з себе, що нічого не тямлять, як і иньші.

Катастрофа счинилась в самому лоні губерніяльного архиерейського хору. З початку може здатись, що на такому ґрунті ледви чи може статись щось значне і варте загальної уваги, але коли ми довідаємо ся, що ся подія заінтересувала кращу частину губерніяльного товариства, була на увазі у губернатора і дійшла до відомости самого архиерея, то гадки сі самі собою щезнуть.

Діло було в суботу. Сьпіваки поприходили на пробу о третій годині, були усі на зборі, і ніхто нічого не підозрівав. Спостережливість їх не йшла так далеко, аби помітити які люті очі були у регента Вертоградова, коли він брав до рук скрипку, закотивши поперед рукава парусиного кафтана і, міцно притискуючи лучок до струн, почав під-

*) Гл. кн. ІІІ. стор. 293 — 344.

тягати квинту, що не доходила. При тім регент шулив ліве око, кривив рота і взагалі робив такі неподобні гримаси, ніби хотів розсмішити увесь хор. Але він, звичайно сього не хотів і на серці у нього було зовсім иньше.

Скрипка була налагоджена, співачи були по місцях: дишканти та альти сиділи на лаві уздовж довгого, колись пофарбованого чорною барвою, а тепер покарбованого геть чисто незрозумілими знаками стола, тенори стояли праворуч, а баси у ліво, заслонюючи частину широкого вікна. Вертоградов положив перед себе партитуру, задав тона і співачи заспівали досить згідно, в лад. Се було нове, не що давно відібране з столиці „Отче наш“, на яке Вертоградов покладав великі надії. Надії сі були не материяльного, а цілком артистичного змісту. Як справжній артист, Вертоградов любив чарувати слухачів, зоставляти в них приємне вражінє і з тієї-ж причини йому подобалося, коли поважні гості катедральної церкви по службі надходили до нього, стискали руку і дякували за умильне співанє. Коротко кажучи, Вертоградов любив славу і через неї завжди зазнавав хвилювання, вигадуючи, що-би ще таке вивчити новеньке.

Проба була так звана генеральна, бо завтра на службі мали виповнити у перше нове „Отче наш.“ І співачи сповняли свої партії цілком як слід, але дражливого регентови усе здавалось що десь чогось бракує, і він що хвилини схоплював скрипку та кидав ся з нею на поміч, то до тенорів, то до дишкантів, то до басів. Найбільше його чомусь турбували баси. Йому усе здавалось, що вони збивають ся, і знову таки не відомо з якої речі йому здавалось, що збиваєть ся не хто иньший, як октавіст Шакалов, тож він сильно награвав коло його уха, супроводячи гру виразним поглядом на його бік.

Шакалов будучи чоловіком вдачі спокійної і терплячої, довго терпів, але нарешті підняв руку і затулив долонею ліве ухо.

Вертоградов скинів.

— Що-ж се ви затуляєте уха, коли за-для вас грають! — скрикнув він, стукаючи лучком по столу, так, що увесь хор зрозумів, як знак спинити ся, і замовк.

— Бо надарма грають! — пробасив Шакалов таким низьким та гримучим голосом, що здавалось, голос сей виникав з під підлоги.

— Як то надарма? — далі кинів регент.

— А так надарма! — спокійно анї трохи не підносячи голосу, відповів Шакалов.

— Ось ми побачимо! Сьпівайте далі!

Хор засьпівав і ніхто не чув, аби Шакалов збивався, а Вертоградов чув і щиро вірив тому, хоча в дійсності сього й не було. Проте инакше і не могло бути, коли взяти під розвагу, що в душі регента було таке чуте проти октавіста, що як би той сидів перед ним і мовчав, то регенту все-ж здавалося-б, що він збивається.

Але се був дрібязок в порівнанні з головним, а головне було на прикінці. Досьпівали до „від лукавого“, що тяглося дуже довго і велично, а уся сила його містилась в тім, що в унісон з басами його тягла октава. Завдяки сьому виходило щось надзвичайне, на прочуд. І ось тут Вертоградову і здалося, що октава в кінець не дотягає.

— Ви не доносите! — сказав він, знову зупинивши сьпів і звертаючись до Шакалова.

— Чого ви присікуєтесь до мене? — зненацька спитав той.

— Не присікуюсь, а не доносите, кажу вам.

— Я не доношу? — з легким подивом викрикнув Шакалов.

— А то хто-ж, я, чи що?

— Гм!... Се дивно. У перше на житті чую, щоб октава могла не доносити! А на мою гадку, так се у вас уха щось не теє... не гаразд...

— Що таке?

— Уха, кажу, не гаразд...

— А у мене така думка, що у вас голова не гаразд! — промовив регент, блиснувши очима.

— Гм... А що ви думаєте! — як здавалося, добродушно завважив Шакалов і навіть помацав правою рукою власну голову, ніби хотів переконатись чи гаразд вона. Слідом він простяг свою довгу руку до вікна, взяв свій

картуз, що був пошитий з синього сукна з широкою простою крисою, і попростував до дверей.

Регент сторопів, очевидячки несподівавшись такого рішучого вчинку.

— Куди ви? — спитав він.

— Хто? я? — промовив Шакалов, зупинившись на пів-дорозі. — Я до брата поїду, у Карданівку... Може там і голову полагоджу!...

— Чи не збожеволіли ви! — скрикнув Вертоградов. — Завтра архиерейська служба, а він на слободу їде... Далєбі ви з розуму спали, Шакалов...

— А що ви думаєте! Може воно так і є! Прощайте браття!

Останній виклик він зрєбив на адресу усього хору і по тім повагом вийшов із кімнати, одягши картуза на свою низько обстрижену голову.

Вертоградов замислив ся. Шакаловів норов був добре йому звідний. Чоловік він добросердечний і мягкий, але трапляють ся з ним іноді такі випадки, що коли спаде йому на думку щось таке недоладне, безпідставне, ні на що непотрібне він візьме та й зробить. І на сей раз регент був цілком певний, що Шакалов поїде в село, щб під містом, де брат його служить дяконом. А які від сього будуть наслідки, навіть предвидіти не можна, і краще про них не думати.

І Вертоградов разом опамятав ся. Він вискочив із кімнати де була проба, без шапки, держучи в руках лучок, і крикнув у-слід Шакалову, що встиг вже перейти увесь двір і наближав ся до хвіртки:

— Послухайте, Шакалов!... Федоре Гнатовичу! Верніть ся, та верніть ся но! Ну, я перепрошую! Вибачте мені, Федір Гнатович! Ну?!

Але Шакалов, не вважаючи на те, що регент робив йому таку честь, називав його навіть Федором Гнатовичом, навіть не оглянув ся, а тільки якось позад себе махнув рукою, відчинив хвіртку і зник.

Вертоградов постояв з хвилину, потім сплюнув і вернув ся до кімнати.

— До решти з'їхав з глузду чоловік! — промовив він зі злостью, шпурнувши лучок на стіл. — Що-ж, тепер „Отче наш“ доведеться кинути, бо без октави нічого не вийде.

І він пустив сьпіваків до дому.

II.

До всеночної зіставалось годин зо дві, і Вертоградов навіть не зайшовши до дому перекусити зараз, почав добирати способу. Перш за все він зайшов на квартиру до Шакалова, але тут дізнався, що октавист забіг тільки на хвилинку, захопив чвертку табаку і відіхав. Було видно, що Шакалов наважився поступати не попускаючи. Вертоградов узяв найкращого візника, який тільки був у місті, і звелів їхати скільки духу до передмістя, де служив брат октависта. Він врахував, що встигне вернутись до всеночної і дав собі зарок показати перед Шакаловим усю ввічливість, яка тільки знайдесться у його серці. Мало сього. Він зважився повести річ про те, що було про між них причиною сварки, і навіть на сім пункті готовий був зробити деякі уступи. Очевидно, для нього було дуже важно, щоб сьогодні у всеночній і завітній службі в хорі звучала октава. І дійсно, це була немаловажна річ. Почати з того, що хор без октави нагадував би собою дім, що вибудований без підстави і стоїть навіть не на піску, а так на воздусі. О скільки-б не був ріденький хор, але коли октава гуде мелодійно десь у низу, то сьпів набуває обширу і суцільности, і усі хиби стають непомітними. Це велика річ, але є речі ще більші.

Діло в тім, що преосвященний дуже любить октаву взагалі і Шакалова, властителя її, з особна. Будучи чоловіком малобалакучим і навіть суворим, владику кожен раз, коли стріває Шакалова, прояснюється і доконче вдається в розмову.

— А що, октаво? Ревеш, га? — жартуючи питає він.

А Шакалов усміхнеться і відповідає:

— Ревемо, ваше преосвященство!

І щоб сказати се, збере усю свою силу і візьме тона як мога нижче. Преосвященний розсьмієть ся і потім довго зістаєть ся в доброму настрої. Траплялось навіть так, що коли він дуже гнівав ся, а тут треба викласти йому якусь там справу, то Шакалова навмисне підсиляли до нього, і він ішов, коли архиерей був на проходці у своєму саді, і удавав що стрів ся ніби випадково. Заходила звичайна розмова, і наслідком її був добрий гумор архиерея, — тоді справу викладали, і усе кінчилось гаразд.

Але і се ще не усе. До Шакалова чув вдячність увесь причет катедральної церкви, починаючи від головного протопопа і кінчаючи останнім паламарем. Адже не хто иньший як він збирав празниками повну церкву людей, принажуючи богомольців і з иньших парафій. Се було досліджено без сумніву. Одного разу Федір Гнатович занедужав і пролежав місяць. і що-ж? Зараз було помічено, що богомольців у катедрі стало менше. Ні, що не кажіть, а октава у хорі важна річ, дуже важна річ. Так, вкінці, і сам губернатор... А в тім се буде видко далі.

Отож, Вертоградов, зважившись уступити де-вчим, поїхав наздогін за Шакаловим. Часу у нього було омаль. По рахунку на усі розмови у нього зіставалось не більш, як чверть години. І він усю дорогу обмірковував, з якого боку користніш буде приступити до нього. Звичайно, він готовий був поступитись багато чим, але не усім, далеко не усім. Тут, відай, можна дотикнутись самого головного питання і розповісти, що саме було причиною ворожнечі між двома такими потрібними елементами архиерейського хору.

Про те легко догадати ся, що се була жінка.

Так без сумніву, се була жінка, котру звали Мартою Ілїнишною. Се була досить відома в місті особа, і до того дуже шановна і поважна. Небіжчик муж її, сухотник-міщанин Арефій Поспелов мав корінну крамницю, котру і їй зіставив у спадщину. Вона завдовіла дуже рано. Їй було тепера усього 28 років, а що вона була гожа і мала біле та повне тіло, на тому згоджувались усі.

Охоту до хорошого сьпіву Марта Ілїнишна виявляла ще за небіжчика мужа. Той не надто любив се, але бу-

лучи закоханим у Марту Ілїнишну, попускав їй сю пристрасть і навіть заохочував. По його смерті хоролий спів для Марти Ілїнишни по троху став уособлятися в двох репрезентантах хору: в регенті Вертоградові і в октавісті Шакалові. Господь знає, чому вона обібрала єї дві супротивности, — бо у Вертоградова був зовсім тоненький голосок, навіть і не тенор, а просто тоненький голос. Мабуть се вийшло якось випадково.

Але було помічено, що Марта Ілїнишна ставала в церкві дуже близько крилоса і уважно дивилась то на регента то на октавіста. Доконче потрібно пояснити одначе, що вона почала робити се не раніш, як скінчилось шість тижнів від смерті її чоловіка. А там регент та октавіст почали бувати у неї, випивати і закушувати. З початку робили вони се тихомирно, а потім нагло зрозуміли, що вони вороги і стоять один другому на шляху до щастя. А щасте складалось з того, щоб дістати руку і серце Марти Ілїнишни, а разом з сим і корінну крамницю.

Почалась таємна ворожнеча. Регент присікував ся до октавіста, де тільки міг, а сей тримав себе незвичайно, знаючи що сим допікає регенту. Візьме, і серед якогось співу, де доконче потрібна октава, почне навмисне кашляти або сякатись, а в хорі тоді виникає прогалина. Вертоградов се помічає і розуміє, в чому тут справа, але сказати нічого не може, бо кашляти і сякатись — легальне право кожного чоловіка.

З сїєї пори вони і до Марти Ілїнишни почали ходити нарізно: один виходить, другий заходить. Але що шанси їх обох були доволі значні, ні один не зважував ся освідчитись. Сама-ж Марта Ілїнишна приємно вагалась між регентом і октавістом і так ласкаво приймала у себе як того, так і другого, що здавалось, не від того була, аби стати до шлюбу з обома.

Описаний епізод був одним з моментів сїї боротьби. От Вертоградов і обмірковував тепера, як би се так вгамувати Шакалова, щоб одначе не зробити й ніякої важної уступки, инакше кажучи — щоб здурити його. Вертоградов не надто був кріпкий на слово і дозволяв собі іноді обіцяти таке, чого ніколи не мав на меті виповнити.

І в сїм випадку він, почасти маючи на меті деяку глупоту Шакалова, покладав надії на сю свою дорогоцінну здібність, а в тїм постановив удатись до неї тільки в самій остатній потребі.

Вже місто зісталось позаду і видко було церкву передмістя. Попереду, в далечині рухалась чорна kropka і Вертоградов помислив, що се і є Шакалов. Добре-б здогнати його в дорозі. Се додало-б шансів умовити його. Приїде до брата, розбалакаєть ся, залїнуєть ся, тяжко буде витягти. Тим то Вертоградов звелїв візнику гнати коней.

І справді, при вїзді до передмістя, він трохи був не здогнав Шакалова, але саме тоді в узькому переїзді в балці стрілись три селянські вози; довелось розмина-тись ходою, а октавіст за сей час встиг приїхати до брата.

III.

У передмісті в сей час віддзвонили вже до вечерні, диякона не було дома і в той час коли бричка, на якій приїхав Вертоградов, підкотила до воріт дияконівського дому, Шакалов встиг представити себе невістці, струхнути з себе порохи і тепер сидїв вже на їаночку за круглим столиком і залюбки попивав квас. Вечірнє сонце сховалось за узгірє, але його промінь ще почував ся у повітрі. Від ріки тхнуло легкою прохолодою. Федір Гнатович розстібнув їудзики кафтана і камізелки і мелянхолїйно дивлячись на рожеву хмарку, що спокійно плила по небу, скручував товсту цигарку, а сьвіжа тільки що почата чвертка табаку лежала перед ним.

Коли бричка зупинилась біля воріт, Шакалов повернув голову до воріт.

— О! — грубо пробасив він. — Ще гість! Хто-б се був? Сьвятий Миколай Угодник! — скрикнув він потім, розгледївши Вертоградова, що переходив вже двір і наближав ся до їанку. — Та се Вертоградов! Яким побитом, Антоне Михайловичу? Як же се ви? Навіть все-ночну зважились перервати? Отсе так чудасія!

Само собою розумієть ся, що Шакалов, неважаючи на власну простодушність, дуже добре розумів, чого при-

їхав Вертоградов. Не дурно-ж він, після свіжої сварки прийняв жартовливий і ввічливий тон. Се пояснялось по часті і тим, що тут він почував себе трохи хазяїном і ввічливість вважав обов'язковою. Вертоградов наблизився до столика і з докором похитав головою.

— І не сором вам, і не гріх, Федоре Гнатовичу! Чи можна ж так безбожно карати чоловіка! Ай-ай-ай!

— Як карати? По що карати? — з лукавством спитав Шакалов.

— Та як же? Ви не знаєте, що без вас хор, все одно що — фу, ось що він без вас! І на тобі, саме перед всеночною від'їздите... Хіба се не кара?

Тут Вертоградов без сумніву мав на меті з легка підлестити октавистови. Шакалов підсунув йому стілець і ввічливо промовив:

— Сідайте, Антоне Михайловичу. Та чи не хочете квасу? Дайте лишень нам скляночку, Одаріє Гаврилівно! Адже ви знаєте мою невістку, жінку мого брата, отця Амвросія? Аж ось і вона.

При появі невеликої смуглявої жінки Вертоградов підвівся, а далі вклонившися до неї, промовив:

— А як-же, ми знайомі! — А потім сів на пропущений йому стілець і казав: — А за квас спасибі. Ніколи. Вільного часу дуже мало маю...

Господиня привиталася і зараз знову пішла клопотатися по хазяйству.

— Ну, як же, Федоре Гнатовичу, — казав Вертоградов — їдемо зо мною!

— Як то їдемо? Та чого-ж я приїхав? Я спочити хочу... І до того-ж з огляду на голову, як ви самі сказали, Антоне Михайловичу...

— Е, годі вам, я згарячу... Се з усяким трапляється і з вами може трапитись... Йй-же Богу, їдьмо, Федоре Гнатовичу... Самі поміркуйте, всеночна, — що скаже преосвященний? Вам то нічого, ви якось вибешитесь, а мені який прочухан буде!... І за що ви так справді на мене? Ах, Боже мій, Боже мій!...

Шакалов похитав головою.

— Ні, я вже тут зістанусь... Що мені! Ви якось обійдетесь, а за то у другій справі без мене вам краще вдасться, далєбі!

Се було сказано з такою злосливістю, якої від Шакалова навіть сподіватись не можна було. Вертоградов, звичайно, зрозумів, про яку таку „другу справу“ він каже і прийшов до переконання, що тепер саме до речі „поступитись“.

— Слухайте! — забалакав він з сердешною нотою на голосі. — На що ви се кажете? Ні в якій „другій справі“ я удачі не хочу. І я вам по щирости от скажу, Федоре Гнатовичу: ніколи я на неї, себ-то на Марту Ілїнишну, серйозного заміру не мав і не маю... Се я вам просто кажу, від серця... І навіть скажу вам (тут Вертоградов помислив: „коли брехати, так брехати“), скажу я вам, иньшу ціль маю...

— Хіба? — з глибоким недовірством спитав Шакалов.

— Хай я не буду більше регентом архиєрейського хору, коли сьому неправда.

Тут Вертоградов подумав: „регентом я однаково зістанусь, бо більше нема кому.“

— О-го! — пробасив Шакалов.

— Запевняю вас, Федоре Гнатовичу! Робіть ви що хочете зі своєю Мартою Ілїнишною. Зовсім вона мені навіть не до вподоби!... Груба дуже, і ніс великий...

— Ну, се брешете! — з повагою вступився Шакалов. — Зовсім вона не груба, а як слід, що до носа теж неправда: ніс у неї навіть дуже приємний...

— Як вам завгодно! А тільки їдьмо, їдьмо, Федоре Гнатовичу! Час короткий! За сорок минут до всеночної задзвонять...

— А все-ж таки я не поїду...

— Федоре Гнатовичу! — благаючи викрикнув Вертоградов.

— Ні, не поїду! По правді кажучи, мені треба подихати на сьвіжому повітрі. Се і задля октави користо. Се мені один доктор казав...

— Ну що вам значить?

„Літерат.-Наук. Вістник IV.“

— Не поїду я, Антоне Михайловичу. Я ось посиджу тут вечір і поміркую. Може й нагадаю завтра до служби приїхати!... А сьогодні краще і не просіть!...

Вертоградов мало не плакав. А тимчасом вільного часу у нього не зіставалось ані хвилини. Зісталось як раз встигти на всеночну. Він встав.

— Жорстокий ви чоловік, Федоре Гнатовичу! Цілком жорстокий і лютий!

Тут він махнув рукою, сів у бричку і від'їхав.

Дорогою він міркував з прикрістю: „Дурно тільки порох витратив, і до того ще візнику вісімдесять копійок доведеться виплатити. От чорт! От скимень рикающий, вже справді рикающий... Хоч би надумав до служби приїхати, все-ж легше. Сьогодні, як що преосвященний спитає, скажу, що захорував на перестуду!... Але жартуєш, Марти Ілїнишні я тобі не подарую! Теж забагнулось! Головне тут корінна крамниця... Діло добре! Можна буде і регентство покинути, і на усіх Шакалових наплювати. Ще з катедральним титарем умовлюсь, щоб брав у мене оливу задля лампадок, доконче умовлюсь. Ні, тут є за що постояти!...“

Коли він підїздив до катедри, залунав перший дзвін празникового благовісту. „Ох, багато богомольців буде сьогодні незадоволених! — з зітханєм подумав він. — Воно і правда: хор без октави — так собі, ні се, ні те, сухо якось виходить. Однаково, що каша без олію...“

З сими гадками він увійшов до катедри, бо співачки вже зійшли ся.

IV.

Як тільки розляг ся по церкві перший спів, Вертоградов перший закрутив носом: „Не те, не те“, подумки промовив він; а в міру того як ішла вечірня, між парафіянами помічав ся неспокій. Вони з початку і самі не розуміли, чого власне їм бракує, але усі разом з Вертоградовим почували, що „не те, не те.“

Побіч крилосу як звичайно стояла Марта Ілїнишна. Вертоградов поглядав на неї скоса, одним тільки лівим

оком і помічав, що лице її виявляє ніби невеликий страх. Може бути на усю церкву ніхто не був так сильно засмучений неприсутністю октави, як ся поважна жінка. І се зовсім не свідчило, що вона вже постановила дати перевагу Шакалову над Вертоградовим, о, ні, але для того щоб душа її здолала як слід розчулитись, конче потрібна була присутність в хорі обох їх, щоб Вертоградов задавав тона і здержливо махав рукою, а шакалівська октава тихо гула перенизуючи і здобрюючи усі голоси, надаючи їм мягкість, повноту, звучність. І вона була стрівожена і не могла молитись так, як їй хтілось би. Її погляд що разу звертався до того місця на крилосі, де звичайно стояв Федір Гнатович, ніби вона думала, що Вертоградов навмисне із заздрости сховав його між дишкантів, і ніби вона не губила надії, що ось-ось серед великих спин решти басів з'явиться рівна і струнка спина Шакалова. Але ні; вечірня йшла своїм ладом, а Шакалов не з'являвся.

Цілком стрівожили ся парафіяне. Непомітно для самих, вони усі перейшли на правий бік, де стояв хор і з непевністю прислухались. Але нарешті уся церква зрозуміла, чого саме бракує хору — октави. Надто се стало помітно, коли засьпівали тихе, таємниче „Слава в вишніх Богу.“ Тут октава доконче була потрібна. Вона повинна була затягати кінці віршів і довго-довго розлягатись під високою церковною банею.

Тривога почала виявлятись активно. Перший сполошив ся титар, гладкий, поважний володар багатьох збіжєвих байдаків на місцевій річці, той самий, з яким Вертоградов мав умовитись про оливу для лампадок. Він прислав на крилос церковного сторожа, аби той дізнав ся, що таке трапилось з октавою.

— Скажи, що октава хорий... Хорий, скажи! — не певним голосом відповів Вертоградов, і при сїм усі сьпіваки двузначно зирнулись.

— А на яку хворобу, наказано дізнатись? — спитав ся сторож.

— На яку хворобу? Гм!... Перестудна хвороба... На протязі пройняло... — з'імпровізував регент, і сторож по нїс сю сумну вість титареві.

Багато з багатих парафіян надходили до крилосу, ти-хенько штовхали когось з півчих і пошенки довідувались про те, куди поділась октава. Їх заспокоювали тим, що повторяли вертоградівські слова про перестуду. Але ось штовхнув хтось самого Вертоградова. Він оглянув ся з досадою, бо се починало докучати і перешкаджало сьпіву. Але як він був здивований, коли побачив що се сам губернатор. Він завжди бував на службі у катедральній церкві і дуже цїнував талан Шакалова. Вертоградов з поважанем перехилив ся через ґратку так, що його ухо прийшло ся як раз до губернаторського роту.

— Чому-ж сьогодні пана октавіста вашого нема? — з гризотою спитав ся губернатор.

— Він хорує, ваше превосходительство! — відповів Вертоградов, помисливши при тім: „коли брехати, то вже і губернаторови брехати.“

— Гм!... І що-ж, серіозно хорує?

— Ні, не то що-б, а так, ваше высокопревосходительство...

— Гм!... Яка шкода, яка шкода!... У нього такий приємний голос... І се, знаєте, надає, сказав би, такої краси... Ось що: я попрошу свого доктора зайти до нього... Він де живе?

Вертоградов прикусив язика. Звичайна оборотність зрадила йому, і він не знав, що казати. Але разом вдарила його гадка:

— Ваше высокопревосходительство, то не допоможе... він попросту сказати, з похмілля, як то кажуть...

— А він хіба п'є?

— Трапляється, ваше высокопревосходительство.

— Яка шкода, яка шкода!...

Губернатор відійшов, а Вертоградов, підвівшись, почув, що лице йому геть чисто мокре від поту і червоне. Тут він подумки прокляв Шакалова за усі прикrostи, що довелось йому зазнати сьогодні з-за октави. Але се було ще не усе. Незабаром по розмові з губернатором, його покликано у вівтар до самого архієрея. Тут його спитали суворо, чому нема Шакалова. Але Вертоградов в такій мірі звик вже до власної вигадки, що майже вірив їй,

і він відповів архиєреєви без запини при тім голосом, у якому було чутно жалощі:

— Не зовсім здоровий, ваше преосвященство!

Архиєрей не дуже довіряючи словам регента і цінуючи в ньому тільки музичні знання, з недовірством подивився на нього, але з причини, що час був молитвенний, не розпитував і пустив його. Ся розмова так легко дістала ся Вертоградову, що він не спитнів навіть і вийшов з вітара з легкою душею. І гадалось йому, що усі головні особи задоволені в справі октави, а про те на нього чекала ще справжня прикрість.

Після всеночної, коли він зійшов вже з крилосу і простував до виходу, маючи на меті здігнати Марту Ілїнішну і без конкуренції провести її до дому і попити у неї чаю, — до нього наблизив ся поважний чоловік, з вигляду купець, в котрому він зараз пізнав торговельника від сїна та соломи, Онучкіна.

— Я маю до вас дїльце, пане Вертоградов! — сказав Онучкін відводячи його на бік, де менше було людей. — Завтра у вечері моя дочка буде вінчатись з купецьким сином Вюшкіним, знаєте, що на Рибній держить торг вяленою та сушеною рибою... То той самий... Бажаєть ся, щоб архиєрейські півчі співали.

— Що-ж, — відповів Вертоградов, — ми з великою охотою...

— А яка буде ціна? — спитав Онучкін.

— Ціна звичайна: коли з двома повними концертами, окрім „Гряди, гряди“, що й так положено, то пятьдесят рублів... А коли без концертів, та з одним „Гряди“, то сорок...

— То ми за тим не постоїмо. Ми бажаємо на пятьдесят, щоб усе було як слід. Тільки умова...

— Яка-ж властиво?

— А така, щоб доконче була октава... Бо без октави і вінчання ніби неповне...

— Гм... Ви бажаєте октаву?...

— Конче. А коли без октави, то більше двайцяти пяти рублів ніяк не можу дати, бо ніякого обширу нема... Як наприклад, сьогодні. До того-ж октава повинна апо-

стола виносити... За се, звичайна річ, буде окрема платня... То згода, Вертоградов?

— Г-м!... Та... Згода, згода!... Звичайно!... — пробу-
бонів Вертоградов, а сам сього часу думав: „Октава,
октава! А де я тобі візьму октаву, як що сей віл упреть
ся і завтра! От пеня! Добре ще, що він не знає, що за
него двацять п'ять рублів лишку дають. Тоді в кінець
з ним не зладнав би“... О стільки був засмучений Верто-
градов, що не вважаючи на рідкий випадок браку
конкуренції, не пійшов навіть чаю пити до Марти Ілі-
нишни.

Ніч він спав погано. Вже він усяково міркував, при-
гадуючи спосіб нахилити Шакалова до милосердя, але ні-
чого не міг пригадати. Так і до служби пішов він по-
хнюпивши носа.

Але яка то вже була його радість, коли в той самий
момент, як протодіакон вийшов з вітара, щоб розпочати
службу, позаду криласу почувся густий соковитий кашіль;
увесь хор озирнувся, і усі побачили Шакалова, що про-
стував до крилосу. Федір Гнатович змилювався і приїхав.

Чудово співали сього дня архиерейські співачки. Ша-
каловська октава звучала якось надто густо і смачно, оче-
видно — зміцнивши на свіжому повітрі передмістя. Па-
рафіяне перестали трівожитись, а Вертоградов підбадьоривши
ся думав: „Та й почну-ж я тепер женихатись біля Марти
Ілінишни! Подвійно! І корінна торгівля буде таки моя“!

А Марта Ілінишна стояла близько крилоса і молилась
з цілком заспокоєним серцем.

III. Т а й н а.

(Нарис.)

— Обжалований, ви обвинувачені в тім, що 3-го грудня
минулого року ви у вашому помешканні мали замах на
убійство вашого рідного сина, Миколая Холодова, нагло
накинувши на него з ножом, що взяли там-же, зі столу
до обіду, і завдали йому рану на шиї, рану, що признали
лікарі тяжкою. Чи признаєте ви себе винним?

По першому слові президента з лави підвівся сухорлявий, непоказний старий у чорному сурдуті, що не визначався новиною, але пошитий був добре. Лице його було бліде, очі, окружені навкола тоненькими зморшками, дивились просто, замислено, не виявляють ні злості, ні помітного страждання. У його були короткі, ріденькі вуси і вузенька сива борідка. На запалих у зморшках щоках волосся не росло. Голова була обстрижена дуже низько, волосся на ній заціліло і було майже усе чорне.

Він відкашлявся, кілька разів в ряд моргнув бровами, що були сиві і рідкі, і промовив з перестанком, вразно, але не голосно і трохи дріжачим голосом.

— Признаю себе винним!

— Розкажіть, як було діло.

— Так, як оповіджено в акті обжаловання. Я нічого не можу ні змінити, ні додати!

Сказавши се, він сів на своє попереднє місце, похилив голову і склав руки на коліна.

— Обжалований, що-ж вас примусило вчинити сей вчинок? — спитав президент.

Старий повагом, з очевидною нехиттю знову підвівся. — Я нічого не можу додати, — повторив він і спішно сів на лаву. Але президент ще не скінчив своїх запитів.

— Обжалований! — Старий знову підвівся і поглянув на нього з докором. Погляд його ніби казав: „що ви мене трівожите? Хіба ви не бачите, що я нічого не хочу казати“!

— Обжалований! Ви маєте право зріктися від давання пояснень. Виходить, ви користаєтесь з того права і не хочете дати пояснене?

— Я нічого не можу додати! — у третє повторив старий Холодов.

— Сідайте!

Він сів і зараз прийняв стару позу. Поміж присяжних, що сиділи супроти, зчинився невеликий рух. Де-які з них шепотілись, поглядаючи на старого. В той час як президент уважливо дивився в якийсь папір, а секретар щось там записував швидко, серед публичности повторився той же рух, що і поміж присяжних. Усі з цікавістю

оглядали старого, що здавалось, всю увагу скупив на власних руках, що лежали на колінах, і не звертав жадної уваги на те, що діялось навколо. По цікавому виразу облич усіх присутніх, що були в салі, можна було бачити, що справа з першого момента цілком заволоділа увагою загалу. Навіть члени суду, що сиділи по обох боках президента, що звичайно ніби по самому значінню своєї посади починають нудитись вже з тої хвилини, як уводять обжалованого на сей раз поділяли загальне оживлення.

— П. судовий пристав, запросіть свідка Налімова!

Старий не змінив пози. Свідок Налімов — чоловік років трийцяти, красень, з короткими білявими кучерями, одягнутий дуже добірно, дивиться весело, майже радісно і тільки в той момент, коли погляд його ніби випадково упав на старого, на обличчю його виявились жалощі.

Свідок Налімов звучним, приємним баритоном подає, що він в родині Холодова здавна був прийнятий як свій чоловік. Ще коли старик Холодов був учителем в гімназії, він був його учеником; ставши студентом, він давав лекції його синові, Миколаю, а скінчивши університет, дістав посаду учителя в тій же гімназії, де до свого спенсеновання, з причини старости і зіпсованого здоров'я, викладав Холодов. За тиждень перед катастрофою він осьвідчився доньці старика і дістав призволення. Третого грудня він обідав у них; обідала уся сім'я, старик був серйозний і мовчазний, чого давніше за ним не помічалося.

— Навпаки, — казав свідок — він любив побалакати в своїй сім'ї, любив торкатись абстрактних тем, часто згадував ті часи, коли він був студентом московського університету, з запалом переказував цілі лекції Грановського, пам'ять котрого він обожував; іноді з сльозами на очах згадував про те, як він одного разу почував себе щасливим, уздрівши на улиці у Москві Белінського... В сей день він їв мовчки і ніби не помічав наших жартів і сьміху. Миколай спізнався обідати, прийшов, коли їли другу потраву, і коли він увійшовши весело з якимись жартами, що нас усіх насьмішили, сів до столу, старий поглянув на нього уважливо, але не сказав ані слова. По обіді ми пішли до кабінету, а Іван Петрович зістався

і поволі обдуплював свою помаранчу. Він сказав Миколою: „зачекай хвилинку, ти мені потрібний“! Миколай зістав ся, а ми пішли до кабінету. Треба було перейти гостинну. Ми причинили двері, думаючи, що старий мати-ме з сином якусь серйозну розмову — не хотіли перешкаджати. Миколай був на третьому курсі, почасти відходив з дому і іноді повертав ся ранком. Се псувало йому здоров'є, старий був незадоволений, і ми гадали, що при с'їм буде розмова. В кабінеті ми далі жартували і сьміялись. Пили каву. Минуло з чверть години. Коли чуємо в їдальні крик. Миколай кричить. Стілець упав, тарілка звалилась зі стола і розбилась. Ми повбігали і уздріли страшну картину. Старий вчепив ся одною рукою за горло молодика, а в другій — був ніж... У Миколая шия була в крові... Ми розвели їх. Старий увесь тримтів, губи його і руки тряслись. Ми відвели його до гостинного покою і уклали на канапці. Він став непритомний... От усе, що я бачив самовидячки.

Завдавав питання прокурор. Він заставив сьвідка повторити, що за обідом, ще до приходу сина, старий був мовчазний і замислений, виходить вже тоді обмірковував свій переступний замах. Сьвідок повторив першу часть, що до другої, то йому не відомо, що власне обмірковував старий, коли був мовчазний. Прокурор також попрохав сьвідка пригадати, чи не мав обжалований, коли був вчителем, жорстоких звичок, наприклад — дерти за уха або садовити до карцера.

— Ніколи! — рішучо і з повагою відповів Налімов: — се був чоловік у високій мірі гуманний!

— Ви кажете, що осьвідчили ся доньці обжалованого і воно було прийняте?

— Так, я се сказав вже.

— А далі?

— А далі... ми засватились.

— Більше нічого не маю, — закінчив прокурор і чомусь подивив ся на сьвідка і на присяжних іронічним поглядом.

Оборонець цікавив ся справою з другого боку. — Чи не доводилось бачити обжалованого під час перебування його учителем і пізнійше — без причини замисленим? Чи не

помічав свідок за ним якої неподобности, що характеризувала-б не вповні нормальний розум? На превеликий жаль оборонця свідок нічого подібного не помічав. Навпаки у Івана Петровича завжди був ясний розум і світлий молодечий погляд на жите. Так, але ось свідок згадав про те, як старий зі сльозами на очах згадував, що бачив на улиці Белінського. Хіба йому се не здавалось чудакством? Свідок не розуміє питання. Ні, йому се не здавалось чудакством. З виразом якоїсь таємної надії оборонець спитав ще, чи не траплялось, аби старий випивав зайве? Чи не випив він і в сей день за обідом зайву чарку вина? — Се траплялось де-коли, але в межах пристойности. Скільки випив старий в сей день свідок не памятає. Ся відповідь зробила велику приємність оборонцеві. Він навіть уклонив ся свідку і сказав, що більше у нього нема запитів.

— Обжалований, чи не маєте пояснити що з поводу свідощтва свідка Налімова?

Обжалований трохи-трохи підвів ся, спираючись обома руками на спинку адвокатського стільця. — Усе так було! — промовив він стиха, але його слова було добре чути, бо в салі на той час панувала тиша, що якось сама по собі запановувала, коли старий підводив ся, щоб дати відповідь з примусу.

Ввели свідка Варвару Холодову. Молода дівчина з блідим гарним лицем; на старика не схожа, тільки очі сиві, невеликі, такіж задумані і з таким виразом смутку, як і у нього. Говорить тихо, з перервами, ніби кожної хвили приготована розридатись. Вона подає теж саме, що і Налімов, але плутається ся, повторяє і робить великі павзи. Прокурор і оборонець і до неї пристають з тими-ж запитами, але їдають обоє розчаровані. У неї морочить ся голова; президент увільнює її.

Знову свідок Холодова; на йменя Марія. Стара женщина висока на зріст, з величавою, панською поставою, уся в чорному. Хоче відповідати на питанє президента, але не може сказати ані слова. Їй перешкаджають сльози, вона ридає.

Члени суду починають позіхати. Серед публичности помітно падає оживлене. Вона починає майже переконуватись, що тут не має ніякої тайни, і справа поясняється дуже просто — несамовитістю. Се занадто проста річ, щоб нею цікавитись. Тільки коли повагом і неохоче підводить ся старий, щоб зробити те чи иньше виясненне, вона ще з надією дивить ся на нього, чи не відкриє він чого? От-от він одним дужим словом підійме завісу і там відкриється якась страшна родинна тайна — і публичність буде разом нагороджена за терпіння... Але усі його пояснення, — се три слова: „Усе було так“. Се стає нудним і неприємним.

З'являють ся на сцену покоївка і куховарка, якийсь сторонній свідок-учитель, що мусів схарактеризувати обжалованого як чоловіка, безсторонно, як чужа особа. Що-ж, — чоловік він був м'який, правдивий, нездібний навіть необережним словом скривдити безвинного. Куховарка і покоївка чули в їдальні крик. Тарілка розбилась. У молодого пана з шиї дзюрила кров... Усе так просто, звичайно і сухо. Жадного ступня до тайни, жадного натяку на те, що для неї тут було місце...

Але ще є надія. Президент доручив приставу закликати свідка Миколая Холодова. При однім с'їм йменні усі разом напружили увагу. Се була остання надія.

Миколай Холодов — дуже молода людина в студентському мундурі. Як він дивно подібний до батька. За п'ятьдесят років се буде достотно Іван Петрович, з такими-ж рідкими вусами, з вузькою борідкою, з безволосими щокми. Тільки очі у нього трохи иньші: довші і темніші, і нема в них замислено-журного виразу; навпаки, в них є щось зимне.

Він блідий, але увіходить рівною ходою, зупиняється біля маленького чорного столика і дивить ся просто на президента. Старий дивить ся у низ, а він не дивить ся на старого. Мундур у нього новенький, не зле пошитий і чудово лежить на ньому.

— Свідок Миколай Холодов, оповідайте, як ви знаєте сю справу!

Сьвідок Миколай Холодов мовчить. Лице йому стало ще блідше, голова трохи похитуєть ся від хвилювання.

— Ви хочете дати сьвідोцтво? — питає президент.

— Тут вже мабуть усе оповідали... Мені тяжко казати!.. — виголошує молодик тремтячим тихим голосом.

— Ви маєте право зріктись від давання сьвідоцтва, але коли можете, кажіть... Ваші сьвідоцтва дуже важні...

— Ми обідали... — тихо, зупиняючись по кожній короткій фразі, забалакав Миколай Холодов: — коли скінчили обід, батько звелів мені зістатись. Ми були у-двох... Він кинув ся на мене... А далі ви вже знаєте...

— Про що вам казав батько, коли ви були у-двох?

— Він казав.. Справді я тепер не можу пригадати...

— Сьвідок! — звертаєть ся до нього прокурор: — чи не було до сього епізоду у вас з батьком якоїсь події, наприклад — гострої розмови, проміж якою ви сказали йому якесь прикре слово? Чи не можете ви пояснити вчинок обжалованого пімстою за кривду?

— Розмови звичайно траплялись... батько любив мораль читати...

— А ви йому сперечались, не згоджувались з ним?

— Се траплялось.

— Наприклад? Чи не пригадаєте ви щось?

— Наприклад батько здавав ся на свій час... Казав, що за його часів у молодіжці були тверді принципи, а тепер молодіж виродила ся...

— А ви відповідали?

— Я відповідав, що... я людина свого часу... Який час, такий і я...

— Але ви мабуть чимсь викликали подібні докори...

— Батькови не подобалось моє поведженє в житю...

— Себ-то? Що власне у вашому житю не подобалось йому?

— Наприклад я з приятелем граю в карти... Ми часто збіраємось і граємо в карти...

— А батько ваш признавав се не моральним, чи не так? — спитав прокурор з усьмішкою і поглянув на присяжних таким поглядом що казав: „Але хто-ж

з вас, п. п. присяжні, не грає в карти? І я граю, і п. президент грає“...

— Він казав, що за мого віку мусить бути иньший потяг, иньші ідеали...

Питає оборонець:

— Сьвідок, чи не помічали ви, щоб ваш батько, в міру старости ніби-то тратив давнійшу ясність розуму?

Миколай Холодов у перше мигцем глянув на батька. Старий ледве-ледве підвів голову і дивився на нього просто, але уважно і як здавалось спокійно.

— Мені так здається!.. — розважно відповів молодик. Старий насупив брови і став ніби прислухуватись до слів сина.

— Вас здивував вчинок батьків? Ви не сподівались його?

— Так... я не сподівався нічого подібного!..

— Як-же ви самі поясняєте його?

— Не знаю... Не можу пояснити!..

Він знову глянув на батька мигцем і знову стрівся з його уважливим поглядом.

— Чи не помітили ви, щоб він в сей день обідаючи пив багато вина?

Молодик затяв ся, почервонів і промовив тремтячим голосом з перервами: — Здається... Се може бути...

Старий раптом підвівся, і впираючись в молодика гострим, пронизуючим поглядом, промовив зовсім новим голосом, ніби се була не та сама людина, що з початку слідства неохоче давала свої сьвідощтва.

— Дозвольте мені пояснити... Я не можу більш стримувати себе...

Миколай Холодов хутко повернув своє обличчя до старого і зараз спустив очі і відхитнувся о ступінь назад. В палкому погляді батька, в голосі, що виходив з самого серця, він прочитав не одно тільки хвилювання, але й відвагу оповісти усе. Зрозуміла се і публичність, увага котрої вже значно притомилась подробицями, що нічого не значили і в яких не можна було відшукати ні тіни, ні найменшого натяку на якусь тайну. І назад така несподіванка.

Старий сам просить слова, він далі не може стримувати себе. Відома річ, що свідки навмисне щось не домовляли. Тайна є, і вони її знають, особливо добре її знає Миколай Холодов. Не дурно голос його дріжав, як він відповідав на запити прокурора, не дурно він то полотнів, то червонів при запитах оборонця. А як замутив його погляд старого, як він затрусився і поточився при його останніх словах!

— Свідок, сідайте! Обжалований, вам вільно дати своє пояснення! — сказав президент.

Миколай Холодов хитким ходом наблизився до першої лави, де сиділа його сестра і поряд з нею Налімов; він на хвилину зупинився перед свободним місцем, пригадував би, раптом звернув на бік і сів на третій лаві. Глубока тиша счинилася в салі.

— Він бреше! Сей молодик — мій син, але я кажу, що він бреше!... — виразно похитуючи головою промовив старик: — він знає, що я не пив вина!... В той день я майже не їв, сівши обідати, і випив може бути не більш як пів шклянки вина. Він се знає і бреше... Він знає причину, він добре знає її, але соромить ся, бо вона для чесного парубка ганебна... Мати та сестра може бути що і не знають, а він знає. Ви панове судії, теж повинні дізнатись... Я мовчав, я не хотів казати, я гадав, що він сам покається щиросердечно і скаже: „отак було, і я жалкую за те“. Але він не жалкує... Він гадає, що чеснійше натякнути, що батько з глузду зсунувся, і змусити до підозріння що він паниця... Ви чули як він сказав? Не отверто: „так, він в той день випив багато вина“, а непевно: „здається... може бути“... Просто сказати, він не насмілився. Се — лякливість брехуна!... Панове, він — мій син: ви бачите як він схожий на мене... Панове, мені прикріш казати се, ніж вам слухати. Але коли вам доводить ся судити про се, знайте правду. Ось як було діло. Не відаю, як се виходить і від чого, що ми, батьки, бемось усе житє, аби передати дітям наші чесні засади, а діти виростають і починають балакати на чужій для нас мові, ніби не при нас вирости... Так, Налімов сказав правду: я з захватом пригадую той час, коли слухав Гра-

новського, і числю себе щасливим, що бачив хоч на улиці Вісаріона Григоровича Бєлінського... І я казав синові: ось чому вони вчили: Розвивай свій розум, будь чесний на великому як і на малому. І він завдавав мені жалю, бо будучи молодиком, коли душа природно лине до високого, він залюбки грав в карти, мислив і балакав лишень про те, як би скорше скінчити курс та зробити ліпшу кар'єру... Панове, я нічого не маю проти кар'єри, що під силу чоловікові. Кожен мусить служити рідному краю і я сам служив до старости, займаючи посаду учителя, — я діставав платню, чини і нагороди... Але се само приходить у свій час. Але коли молодик з першого університетського курсу марить про се, се свідчить про передчасну охолоду серця, дивитись на се і сумно і боляче. Нехай ми помилялись, а потім зробились тверезі, але сї помилки були сьвяті, вони очищували душу... Лихо тому хто родив ся забезпеченим від сих помилок!... Його жите — не скінчена ніч, в його серці — вічна зима...

— Обжалований, не відходіть від річи і кажіть лишень про справу!... — замітив президент.

— Добре, я буду казати тільки про справу. Я поведив ся з своїм сином одностайно і здержливо, але душею я давно вже ворогував з ним. Своїми поглядами на жите, своїм поводженем він ображав усю мою минувшину, що була чиста як дощова крапля; він брудив ногами мої ідеали, котрі я уважав сьвятими... Так, я ворогував з ним. І ось одного разу прийшла до мене одна жінка, я ніколи не стрічав ся з нею. Вона — вдова бідного урядника, — я не скажу її назвиска. Вона стара. Ми балакали з нею на самоті в моїм кабінеті. Сльози перешкаджали їй говорити. Ось що вона оповіла мені: „Ваш син Миколай знайомий з нами вже більш року. Він ходить до нас попросту, і я звикла дивитись на нього як на свою людину. У мене є дочка, єдине моє багатство. Їй сімнайцять років, вона скінчила семінар і готовилась на учительку. Вона — красуня, і я помітила, що про між них є симпатія. Але я ніколи не гадала... Ох ви, як батько, розумієте, що ми гадаєм про своїх дітей краще, анїж вони бувають в дійсності... Ну, коротко кажучи, моя дочка незабаром зробить ся

матірю... Коли я довідалась про се, я трохи з глузду не зсунулась з розпуки. Ми чесні люди. Але моя дочка навіть не плакала. Вона з таким переконанем казала: „Я люблю Миколу, і він мене любить... Йому не багато зісталось до скінчення курсу. Коли він скінчить, ми повінчаємось. Я така щаслива“. Се мене трохи заспокоїло. Я помислила: се нещастє, але все-ж його можна направити. Одного разу я запросила вашого сина, коли дочки не було дома, і сказала йому: „мені відомо усе. Я хочу чути особисто від вас, що ви маєте чесний замір що до Олесї. Звичайно, ви повинні були вести себе розсуднійше, але се запізно“. Він почервонїв і промовив: „Ви не повинні сумніватись в моїх замірах“. Після сього він не був у нас тиждень зо два, потім завітав, посидїв годину, потім минає тиждень, другий, місяць, близько двох місяців минуло, він ані разу не заглянув до нас. Моє серце стрівожилось. Я написала йому докір: „чому ви не завітаєте? Олеся дуже трівожить ся! Чи не хорі ви? Він відповів мені, що дуже занятий, готуєть ся до екзамену і просить вибачення — і ані слова про Олеся в листі... Ані слова!... Я написала йому, що так не можна, що ніякі екзамени не можуть стати йому на перешкодї забігти на хвилинку і заспокоїти Олеся. Я додала, що їх відносини з Олесям обовязують його до того. І щож він мені відповів? Ось що!“ Вона подала мені папір, на якому я прочитав слова, написані рукою мого сина. Так, я пізнав його письмо: „Вельможна пані! Я не розумію про що ви кажете і що вам від мене треба. Ні в яких виняткових відносинах з вашою дочкою я не був і бути не буду“... Сю підлість, панове судії, написав мій син! Я кажу: підлість через те, що се була брехня. Я незабаром переконав ся в тім. Я постарав ся заспокоїти свого гостя, обіцяв побалакати з сином, обіцяв побувати у них. Але я довго не балакав з сином. Я перш хотїв подивитись, що се за люди. І я був у них нераз і кожен раз, коли я відходив від них, побалакавши з тою нещасною дівчиною, я не міг затримувати слъови. Як вона вірила йому, моему синові! Вона вірила навіть діставши той лист. Вона казала, що се не може бути, що він чесна людина, — опам'ятаєть ся і прийде.

І ось нарешті настав день, коли я зважився побалакати з сином. Я сказав йому зостатись по обіді. Се вже ви чули, панове судії, вам казали і про те як упала і розбилась тарілка, але ви не знаєте найголовнішого... моєї розмови з сином! Боже мій, не вжеж я мушу повторити її тут? Се важко! Але я повторю її... Дайте мені випити води, пане оборонець...

Оборонець подав йому води і глянувши на старика здивувався блідості його лиця. Старий ковтнув води і казав далі слабим голосом:

— Я сказав йому, що мені усе відомо... А він мені відповів із злосливою усьмішкою: „а, вам вже наскаржились.“ Я спитав його: „ти не заперечуєш, що ся дівчина стала матірю від тебе.“ Він відповів: „правдоподібно так!“ Я мовив: „ти казав їй, що візьмеш її, коли скінчиш курс?“ Він відповів: „при такому випадку завжди так кажуть!“ Я сказав: „коли ти чесна людина, ти повинен зараз повінчатись із нею! Я вистараюсь тобі дозвол у куратора...“ Він здвигнув плечима і відповів: „невже ви хочете, щоб я з-за якоїсь дурниці, з-за хвиливої помилки зіпсував усю мою кар'єру?“ Після цього у мене стало ще сили сказати: „Я тільки хочу, щоб ти не був підлим!“ Він відповів: „Ах тату! Ви дожили до старости і не відаєте, що в житті нічого не дійдеш, коли будеш завжди робити чесно...“ Він сказав се... Сим він відрізає себе від мене... Я памятаю тільки, що я вельми обурился. Я не памятаю, що я з ним зробив, як в моїй руці опинився ніж, чи падала тарілка, чи кричав він... Але у мене зівстався темний невиразний спогад чи — краще — чуття... що я хотів задушити його... Ось як було діло... Се усе!

Останні слова він вимовив зовсім слабим голосом, майже пошепки, і сів на лаву. В салі було чути тихе хлипане жінки обжалованого. Дочка його закрила хусткою очі. Миколай Холодов сидів на своїм місці з розчервонілим обличчям і нервово понципував борідку.

Прокурор забажав поставити додаткове питання свідку Миколаю Холодову. Молодик знов вийшов на середину

і розпаленими очима дивився вперто на президента, очевидно боючись стрітись із поглядом батька.

— Ви, свідок, не заперечаете того, що оповів тут підсудник?

— Я не заперечаю факту... Але...

Старик захвилювався і засовався на місці. Він нервово випав шию наперед і з великою напругою прислухувався.

— Але... фактови дали одностороннє і хибне поясненє!...

Сі слова ніби ошпарили старика. Він скочив скоро з місця і якось запинаючись прокричав:

— Ще слово... ще одно слово!...

— Кажіть! — промовив президент.

— Я тільки жалкую... Я одного жалкую.

Він зупинився важко дихаючи.

— Чого ви жалкуєте? Доказуйте, обжалований!

— Я жалкую, що тоді... що не... не вбив сього поганця!...

Він важко сів на місце, схилив голову на спинку адвокатського крісла і, увесь здригаючись, глухо зарідавав. Миколай Холодов повернувся і умисно-твердими кроками вийшов із салі.

Публика майже не слухала внесень двох експертів. Прокурор балакав неохочо, зимно і якось формально доводячи, що старик ще до обіда загадав убийство. Оборонець розвинув гадку, що о скілько-б ми не схилялись перед високими принципами чести, але при здоровому розумі отцівська любов повинна завжди брати верх над горожанським обуренєм, і звідси робив висновок, що обжалований діяв в стані несамовитости.

Присяжні згодились із ним і старик Холодов був пущений на волю. Коли він хитаючись, блідий, виходив із салі, а за ним слідували плачучи жінка та дочка, публика розгадувала про молодика, що за годину вийшов звідси. Як вони тепера стрінуться в домі і які то будуть між ними відносини на далі?

IV. Проклята слава.

(Із консерваторських споми́нів).

Невелика консерваторська саля була тільки на пів-осьвічена. Сьвічники по стінах були засьвічені що другий, а різки великої жирандолі, що висіла під стелею, сьвітили тільки ті, що були проти естради. На пробний вечір дозволялось входити тільки ученикам та родичам вихованців. В салі було майже безлюдно. Родичі сиділи ближче до естради, а ученики містились у задніх рядах, де дамам та дівоцтву було зручніше робити наговори на вушко сусідці і кокетувати з сусідами, а парубоцтву — заличатись.

Власне для консерваторської молодіжи в сьому і містилась уся цікавість сих пробних вечерів. Виконавцями були звичайно ученики або діти, що подавали надії, а пєси виконувовались давно усїм звістні. Інша річ — публичні вечері, коли публіка розкупує місця з бою і саля уся осьвічена, а на естраді являють ся професорські улюбленці і консерваторські божки, що повинні незабаром вславити консерваторію. Тоді й ученики з'являють ся юрбою і, за браком місць у салі, товчуть ся в коритарах, наступаючи один одному на ноги.

Дорослий флетист із рудими вусами скінчив свою кантілену і з червоним геть чисто від напруги обличем зійшов із естради і вийшов на коритар. Ніхто не помітив, чи гарно він грав чи погано. Він відіграв свій нумер, що завдав йому професор, і жадного разу не збив ся з такту. Се добре, і се усе.

Після нього на естраді з'явив ся хлопчик. З погляду йому було років дванадцять. Його маленький довгасти́й видочок був блідий, русаве волосє було старанно причесане, з проділом із боку. В одній руці він держав скрипку, трохи-трохи меншу від звичайної, в другій — лучок. На ньому був коротенький темно сивий кафтаник і коротенькі штанці.

Вигляд сього хлопчика не звернув би на себе нічиєї уваги. І його певно так само, як і вусатого флетиста не помі-

тили-б і його гру пустили-б по-за уха. Але разом із ним вийшов на естраду професор, сів сам до роялю і зараз почав виробляти на ньому якийсь неясний рітурнель, очевидно намірюючись пригравати. Ся обставина викликала деякий рух в задніх рядах.

— Що се за хлопчина? Йому сам Онкель пригравас! .. запитували фортеп'яни-дівчата своїх сусід-баритонів, що, як головні і безперечно признані серцеїди, сиділи недбало і на запити відповідали крізь зуби. Але баритони не вміли дати відповіді.

— Як? Ви не знаєте? — з поважанєм спитав трубач, повернувши назад голову, бо він сидів спереду. Трубочі взагалі нарід незграбний і несмільливий. Тим часом як баритони, тенори, баси і скрипачі — усі до одного певні про свою будущу славу, мрія трубача не йде далі заднього ряду оркестра. Через те і фортеп'яни-панночки зачиняють для них свої серця. Про співачок і балакати нема що, бо кожна з них сама безперестанку марить про будущу славу.

— Се Спиридонов, на котрого покладають великі надії! — пояснив трубач. — Онкель каже, що з нього вийде другий Паганіні і сподівається, що сей хлопчик уславить його імя.

— А Спиридинов! Так се він!...

Про Спиридонова усі чули. Ось уже рік, як про нього йде гутірка. Сей хлопчик робить незвичайний поступ. Він вже тепер міг би грати на публичному концерті і перейшов би багатьох дорослих скрипачів. Але Онкель сього йому не дозволяє, бо пильнує чистоту його талану.

— Чого він такий блідий, бідненький? — спитало червонолице сопрано, що сильно зацікавилось оповіданєм трубача.

— Блідість се ознака справжнього талану! — промовив баритон, що мав бліде обличчя і цілу скирту чорного волосся на голові.

Трубач цілком понижений сим спостереженєм повернув ся до естради, бо у нього не було ні блідого лиця ні талану. В другому ряді, де сиділи переважно родичі

виконавців, на самому останньому стільці ліворуч, сидів чоловік, з неімовірною увагою вліпивши очі в блідого хлопчика. Се була висока і тонка людина з виголеним лицем, з ріденьким волоссям на голові, що було густо намащене помадою і прилизане від правого боку до лівого, аби заличкувати лисину, що виразно визначалась. Йому можна було дати за п'ятьдесят, через те що на чолі і на щоках і вище підборіддя і коло очей у нього було багато глибоких зморшків, а в рідкому волосі траплялось чимало срібла. Його насуплені брови виявляли непохитність, витривалість, але zarazом в очах світилось розчулення; було видно, що він стурбований, порушений і чекає чогось рішучого. Одягнений був у чорний сурдут, довгий, старосьвіцький, старанно застібнутий на усі ґузики.

Блідий хлопчик грав. Перш за все подобалось у нім, що він незвичайно твердо тримав скрипку і поводив лучком ніби звичним інструментом. Професор Онкель поступив дуже сміливо доручивши йому не якийсь ученичий ехерсісе, а трудну концертну річ. Що маєте робити, старий славолубець схотів блиснути власною школою і блиснув таки, бо Спиридонов грав прегарно. Він виконував усі труднощі з найпохвальнішою точністю і натискав лучок до струн у тих місцях, де треба було виразити чуття. Сам Онкель супроводячи йому на роялю усією своєю постаттю відбивав різноманітні відтінки п'єси. Він то вирівнював ся, то витягував голову, то покволом відкидав ся на спинку стільця, то раптом сквапно налягав на клявітуру, одним словом — грав усією своєю істотою, і се доповняло враження. Усі дивувались з молодого віртуоза, що, здавалось, на силу тримав ся на власних тоненьких ніжках, увесь худенький, змучений. Коли він скінчив, залунали оплески. Се було над правило, але хіба можна якими будь правилами затримати вираз подиву чи захвату? Спиридонов шуркнув ніжкою, спішно вклонив ся і вийшов із естради, а у-слід його гордовито, тріумфуючи вийшов Онкель.

Тим часом як на естраді шарпав свій інструмент дальший з черги вихованець слави, в коритарі зібрав

ся гурток людей і оточив хлопця. Величний меценат із дуже довгою сивою бородою, що не поминав жадного безплатного концерту і з'умів учинити для себе усі концерти безплатними, попадаючи на них через гардеробу — по протекторському погладив Спиридонова по головці і дуже зіпсував йому шевелюру.

— У тебе величезний талант, ти — будуча слава консерваторії, слава Росії! — сказав він, якимось засьорбучись, ніби спішно пив гарячий чай.

Консерваторські дівчата дивились на нього ласкаво і зітхали з поводу його худорлявості і блідості. Пройшов обік професор Брендель, теж скрипач; він відрізняв ся від Онкеля тим, що був високий на зріст і тонкий, наколи Онкель був не високий і грубий і ще тим, що був родом із Липська, наколи Онкель був із Моніхова. Він ненавидів Онкеля найперше за те, що той теж був скрипач, наколи по розумінню Бренделя на цілий сьвіт досить було одного скрипача, власне — його Бренделя, друге за те, що у нього — Онкеля, а не у нього — Бренделя в класі виявилось се маленьке диво — Спиридонов, про якого усі гуторять, третє нарешті за те, що він Онкель, живе на сьвіті.

Брендель теж зупинив ся коло Спиридонова, навіть поплескав його по плечі.

— Дуже непоганий! — промовив він виказуючи липський акцент — великий технік на свій вік, але на що багато фальшував?

Останнє спостереженє він зробив проти совісти, тільки для того, аби вчинити неприємність Онкелю, що був тут. Виголєне лице Онкеля почервоніло, а в очах заблищав огонь.

— Він дуже менше фальшував, ніж професор Брендель тут зараз фальшував! — промовив Онкель виказуючи монахівський акцент.

Але Брендель удав із себе, що ніби не чув, і вже зник у глибині коритару.

Маленького Спиридонова торсали на всі боки, зазирали йому в очі, плескали по плечах, гладили по голові, торкались до його щік і підборідя, бадьорили, пророку-

вали славу. Він дивився на усе якимсь сумним поглядом, приймав похвали байдуже і почував, як здавалося, тільки ніяковість, а може й біль від усіх тих слів. Очі його шукали щось тривожливо і нарешті спокійно зупинилися на зморшкуватому обличчю високого чоловіка, що перед двома хвилями сидів у кутку другого ряду і із надзвичайною увагою слухав його. Він був вже тут. Він із захватом слухав усіх похвал, які висловляли хлопцями. Обіпершись боком до напів відчинених дверей якоїсь класи, що була тепер чимсь ніби як гардероба, він тримав у одній руці тепле дитяче пальтико, а в другій — скрипку від скрипки. Він наблизився до хлопчика, узяв у него скрипку і лучок і обережно запакував їх до скринки. Потім одяг хлопчика у пальто і закутав йому шию білою шовковою хусткою, узяв його за руку і повів у-низ по сходах.

— Спиридонов! — зупинив їх Онкель — готуйтесь на публичний вечір.

Високий чоловік у чорному сурдуті, застігнутому на усі ґузики, вклонився і повів хлопчика у-низ, уважно підтримуючи його на кожній сходці.

— Се його батько! — сказав хтось.

— Щасливий батько! — вигукнув Онкель, надзвичайно задоволений з успіху Спиридонова.

II.

Рано вранці зимою, коли холод міцніший ніж у ночі, на вулиці темно і ліхтарі все ще горять, коли запізнені гультаї стараються допхатися до дому, фабричні робітники кутаються в кожуханки та поспішають на роботу, а иньший нарід спить у солодкому сні, — в похмурій і тісній кватирці урядника Спиридонова вже за-світили огонь. Старий Спиридонов устав о шестій годині, вмив ся, одяг ся, помолив ся Богу і тихенько на пальцях вийшов на коритар. У кватирі стояв скажений холод. Жінка Спиридонова, що була на двадцять років молодша за його, спала з двома дітьми на широкому ліжку зави-

нувшись з головою ковдрою і наваливши на себе поверх ковдри цілу купу одіжі. Тільки таким робом можна було загітись.

Перейшовши коритар старий Спиридонов намацав двері до кухні, відчинив їх і увійшов. В кухні сьвітила лампа і видавала неможливий сморід. Кухарка так само як і пані закопалась із головою у купу лахмітя, так що не було ніякої змоги вгадати, де її ноги, а де голова.

— Орино, Орино! — на півголоса кликав її Спиридонов і при сїм тормосив її обома руками. — Уставай лишень, сьома година!

З під лахміття почулось зітханє. Очевидно, Орина хотїла ще спати і взагалї волїла тепло над холод.

— Орино, є у нас дрова?

— Дрова? — відповів замогильний голос — може буде раз витопити!...

— Гаразд. Уставай-но зараз та витопи у Дмитрика в покоїку. Зараз, чуєш! А то він незабаром вставати буде...

З під лахміття висунув ся Оринин ніс.

— У Дмитрика? У його вчора тільки топлєно. Може-б в спальні краще. В спальні, здасть ся два дні не топлєно...

— Ні, ні, ні!... У Дмитрика, чуєш? У Дмитрика витопи!

З Орининого боку почулось незадоволене буркотїння. Про те вона встала зараз по відходї Спиридонова і, натягши на себе усю купу лахміття, що служило їй до вкривання, почала вибїрати дрова, що лежали під столом!

— Чорти, анахтеми! — буркотїла вона з таким рахунком, щоб ніхто сього не чув, — а ще панами прозивають ся, кухарку держуть, хоч полїна дров купити нема за що... Бачить ся, тільки одному Дмитрикові і тепло!...

Спиридонов пійшов до спального покою і, спустивши перкальову фіранку, що закривала ліжку, засьвітив сьвічку. На ньому було старе, до решти зношене заяче футро, що вживалось тільки для домівських потреб. Він сїв до столу, взяв до рук перо і почав водити ним по папері змерзлими пальцями. Від часу до часу клав перо осторонь, хухав

теплим подихом собі в руки і грів пучки над сьвічкою, потім знову писав. За пів години він устав і пішов подивитись, чи затоплена піч у Дмитрика. Показалось, що вона вже почала нагріватись.

— Орино, — знову порядкував Спиридонов — візьми пятака, ось тобі пятак, збігай до крамнички, купи молока та нагрій у печі. Дмитрик встане, щоб було на поготові...

Орина відповіла, що їй однаково, чи молока то й молока, чи загріти то й загріти, і пішла по молоко. Спиридонов знову писав, грів пучки на сьвічці і знову писав. Увійшла Орина і повідомила, що молоко нагрілось.

— Ага, добре! — Старик підвів ся, наблизив ся до дверей з лівого боку і тихенько відчинив їх. Тьмянний промінь сьвічки, що горіла в спальному покоїку, осяяв мініятюрну кімнатку, де стояло на все три речі: дитяче ліжко, стілець і пюпітр. На ліжку лежав учорашній віртуоз, Дмитрик Спиридонов. Натягши ковдру до підборіддя, він солодко спав. Стілець служив для його одіжі, пюпітр — для нот, а на підлозі стояла скринка зі скрилкою. В кімнаті було не зимно, груба була ще трохи тепла від учорашнього топлення і вже нагрівалась від нового. Спиридонов взяв із собою сьвічку і причинивши двері до спальні, обережно присів на ліжку.

— Дмитрику, Дмитрику! — покликав він ніжним стриманим голосом.

Дмитрик силоміць відчинив очі і зараз знову заплющив їх.

— Дмитрику, чи не встанеш? га? Тепленького молока випеш, га?

Дмитрик знову розплющив очі і подивив ся з початку здивовано, ніби не розуміючи про що річ. Аж ось він пізнав батька і жалібно скривив ся, виявляючи тим, що йому шкода розлучатись із солодким сном.

— Не хочеш? Спати хочеш? Ну спи, спи!... Молочко зачекає...

— Спати хочеть ся, таточку! — промовив він жалібним, тоненьким голосочком.

Учора, повернувшись до дому, він півтора години ще грав на скрипці. В ночі йому приснилась величезна скрипка,

де кожен кілок був більший від його лучка, і батько казав йому: „От коли ти на сій скрипці заграєш, тоді край, тоді ти артист!“ Тепер йому хотілось спати і скрипка стояла на перешкоді. Старий втер йому очі власною хусткою. Хлопчик стріпнув ся, скинув із себе ковдру і зачав жваво одягатись. Далі він пив молоко, а за десять хвилин стояв вже перед низеньким пюпітром і цигикав, цигикав, цигикав...

Близько девятої години прокинулась хозяйка. На ім'я їй було Анна Никитівна. Вона була щаслива на своє здорове, повне тіло, що гріло само себе і ще двох дівчаток, що тулились до нього.

І Анна Никитівна і дівчатка відкинувши з себе ковдру і „бурнуси“, втікли до мініатюрної кімнати Дмитрика. Старий Спиридонов перестрашив ся.

— Як се можна?! Дмитрик грає! Ах, Боже мій, Боже мій!...

— Що-ж маю робити, Антоне Єгоровичу, коли зимно! Дівчатка геть задубіли!...

— Та як же, Боже мій! Дмитрику треба на публичний вечір готуватись!...

— Та нехай собі готуєть ся. Чим ми йому перешкадаєм? Можна Дмитрик?

— Можна, мамуню! — тихо відповів Дмитрик і усьміхнувся до молодших сестер, що зрадівши теплу розпустувались і добирали спосіб залізти в скринку від скрипки. Але він грав далі свої екзерсіси.

О пів десятій годині сам Антон Єгорович приніс йому яєчню, взяв від нього скрипку і поклав її в скринку. Дмитрик спішно їв яєчню. Антон Єгорович трохи не годував його, заразом натягаючи на себе старий заношений віцмундур. Зараз він піде на службу до канцелярії, де займає останнього ступіня скромну посаду канцеляриста. Там він доручить свою роботу, що зробив дома, і за неї сподівається дістати окрему заплату. Тоді і спальня буде нагріта, і дівчатка поснідають. Тепер вони пють ріденький чай з пухким хлібом і з зів'ярячою жадобою поглядають на Дмитрикову яєчню. Дми-

трик охочо переділив ся-б із ними, але Антон Єгорович ні за-що не дозволяє.

— Перетерпіть, діточки, перетерпіть. Ось батько дістане заплату, тоді і вам перепаде. А Дмитрикови треба їсти, йому багато треба міці. Він буде артистом, він і прогодує нас, і вславить... Отак-то дітки.

Анна Никитівна, не звикши взагалі суперечити чоловікови, з смутком дивилась на сина. Його худеньке тіло, бліде личко з запалими щічками примушували стискатись її серце. „І їжа йому не йде на пожиток, — думала вона, — та коли ще буде, та й чи буде ще, а тепер хлопця ні на що перевело ся.“

Вона не то що не йняла віри в будучу славу Дмитрика, — навпаки, її серце охочо схилялось до сієї віри, коли Антон Єгорович оповідав, як на вечері уся публіка була здивована і зачарована, як усі силкувались напереді подивитись на Дмитрика, як на диво, гладили по головці і плескали по плечу. Але вона нічого в сім не розуміла. Слухаючи однотонні екзерсіси, що завжди грав син, вона не могла сказати, гоже се чи негоже.

Після яєчні Антон Єгорович укутав сина і повіз його до консерваторії.

Тут Дмитрик вчив ся не тільки на скрипці, але також і ріжним наукам. В сей день він насамперед натрапив на лекцію руської мови. В класі було десятка з три хлопців. Професор ще не прийшов, тим-то Дмитрикови довелося влучити просто в осередок якогось натовпу, що, як показало ся, був ігрищем. Він пристав до хлопців і з небувалою жвавістю почав скакати, перекидатись і взагалі без церемонії робити все те, що робили иньші. Йому було весело і легко. Той важкий настрій, що опановував ним від безустанної і нудної гри на скрипці, в оден момент лишив його. Хлопята теж не звернули на нього особливої уваги і поводитись із ним так, ніби він давно вже бавив ся з ними. Ніхто не згадав про те, що він учора зазнав слави, що він подає великі надії, що він вище, талановитійший над усіх. Усі се знали, але тепер було не до того. Занадто палка була гра, занадто завзяті були партії.

Коли увійшов професор і усі розбіглись по своїх місцях та притихли, Дмитрик дихав прискорено і почував, що лице йому палає румянцем і по всьому його маленькому і худенькому тілі розлилась приємна теплота, почуте здорової втоми м'язів усього організму. „От як би мене зараз побачила матуся, тото була-б рада!“ помислив Дмитрик, пригадавши часті зітхання матери, коли вона дивилась на нього і казала: „сердешний, через що ти такий бліденький?!“

Лекція скінчилась, нова переміна — знову ігрище, рух, шум, сьміх, сваволя дітей Дмитрик спочивав в сі часи. Не можна сказати, щоб він не любив свого діла. До скрипки у нього була здатність і він три роки тому, коли йому було дев'ять років, сам попрохав батька купити йому скрипку, і був дуже щасливий коли один батьків знайомий, поганенький музика якогось кафе-шантанного оркестра, показав йому, як треба тримати скрипку та лүчок. Він узяв ся з запалом цигикати з ранку до вечера, користаючись коли-не-коли з вказівок того-ж музики. Він переймав усе незвичайно швидко і приладжував ся спритно. Антон Єгорович, що з початку дивив ся на се, як на просту дитячу забавку, почав приємно трівожитись. Йому вдарила гадка, що у сина його єсть талан, може бути чималий. Він чув оповідання про великих музиків, що виходили з бідних і незначних родин. А що, коли синови його на роду написано теж зробитись великим, вславити їх фамілію, бідну, темну, незначну фамілію Спиридонових, а головне — досягти багатства і підняти із убожества родину! Ся гадка застрягла йому в голові і вже за рік він повів хлопця до консерваторії. Звідси, після того, як Дмитрикови зробили перший іспит, він вийшов із затумененою головою. Комісія прийшла в захват від здібностей хлопця. Маніра його, що він присвоїв собі від кафе-шантанного музики, суперечила усім реґулам штуки, і невважаючи на се, — талан прозирав в кожному рухови лучка. Онкель і Брендель тут-же в комісії трохи не побились. Онкель просто заявив, що він нікому не віддасть Спиридонова, що йому, як найстаршому професору належить право вибору.

Брендель сказав, що се неможливо, що Онкель зіпсував вже не одного талановитого ученика, що він тільки і знає псувати, та інакше і бути не може, бо у нього метода монахівська, себ-то кепська метода. Онкель почав злосливо насміватись над липською метою і заявив, що на увесь світ єсть одна метода — монахівська. Далі вони почали балакати дуже гостро, але все таки по російському, і нарешті стали негоже кричати, але вже по німецькому, і Онкель тримався монахівського диялекту, а Брендель — липського. Довелось розсудити суперечку раді, котра присудила Дмитрика Спиридонова Онкелю. З сієї хвилини Брендель почав сумніватись про здібности Спиридонова.

Але Антонови Єгоровичу до сього не було ніякого діла. Він переконав ся, що сина його чекає слава і багатство і дякував фортуні за те, що вона послала йому таке щастє. З сього часу він став вкладати усе своє жите в приготовлене будучої слави родини Спиридонових. Він старав ся допомогти фортуні. Він віддавав увесь свій злидений заробіток на Дмитрика. Із двох кімнат, що займала його сім'я, ціла половина, тоб-то одна комната, призначалась Дмитрикові, бо йому потрібний гарний воздух і спокій. Решта сім'ї містилась в одній комнаті, що була і спальнею, і для дітей, і кабінетом, і їдальнею, і гостинною. Дмитрик був одягнений пристойно і тепло, а дівчатка бігали в чім прийдесть ся; і їв навіть Дмитрик не те, що вони, йому й сніданок призначав ся, і до обіду варив ся окремих кусень мяса, і молочко, і солодощі. У Дмитрика була постіль як іграшка, ковдра м'яка. Дмитрик подобав на постояльця при бідній родині, що платить добре. Антін Єгорович до того заносив ся з своїм культом Дмитрика, а з ним і будучої слави Спиридонових, що іноді забував про існуванє останніх членів власної сім'ї.

А Дмитрик зі свого боку мусів за все те відслужувати. Увесь його час, кожен його крок Антін Єгорович взяв до свого розпорядження. Він довіряв його тільки консерваторії, вірючи, що кожна хвилина, перебута там його сином, наближає його до слави. Що йно вернеть ся Дмитрик

із консерваторії, пообідає, а старий вже гладить його по головці одною рукою, а другою тиче йому скрипку.

— Пограй, любчику, трошечки. Добродій Онкель другу позицію завдав... Пограй миленький!

І Дмитрик грав. Сьвітили сьвічки, він спочивав пів години, пив чай, а потім дивись — уже Антон Єгорович укохано обіймає його і каже:

— Ану, Дмитрику, он ту двацять другу екзерцицію стрібуй, яка вона... Ну лишень! На що час марнувати?

Дмитрик ніколи не відмовляв, бо Антон Єгорович ніколи не наказував і не силював. Старий завжди прохав його ласкаво та жартами, ніжно дивлячись йому в очі. При тім він гнітив його своїм піклуванєм, своїм неперестанним догляданням. І Дмитрик усе грав та грав. В консерваторії дивувались його поступу, признавали його надзвичайним, несприродним, а нікому не спадало на думку, що Дмитрик Спиридонів із семої години ранку і до дванадцятої в ночі випускав з руки лучок та скрипку тільки для того, щоб піти до консерваторії та ще аби поспідати, пообідати та поспати. Нікому не спадало на думку, що сей незвичайний на вдивовижу поступ затрює жите сеї дитини і потроху робить для нього той самий інструмент до якого у нього була здібність, обридливим.

Менш за других підозрівав се сам Антон Єгорович. У своїому фанатичному служенню будучій славі Спиридонових він нічого не помічав. Він не бачив, яка апатія і нудьга визначались на лиці хлопчика, коли він брав до рук скрипку і ставав перед низеньким домашнім пюпітром. Не помічав, як заздро було Дмитрикови, виучуючи якусь двацять другу екзерцицію, дивитись через відчинені двері до другої комнати, де весело перекидались його сестрички, і як він іноді, навіть сам того не помічаючи, зупиняв ся на половині трелі і замислював ся. Він майже не бачив навіть того, що хлопчик якось сох і робив ся мовчазним і млявим. Антін Єгорович дивив ся в будущину, а в сучасному бачив і признавав лишень те, що служило тій же будущині. І ся будущина уявлялась йому недалекою. Особливо тепер, коли трохи не вся столиця забалакала про дивний талан його сина. Він марив: „Публичний вечір!

Дмитричок усю публику здивує. Почнуть кликати його в значні дома, подарунки давати, потім на концерті виступить і сам концерт дасть, а там, Бог допоможе, і в заграничну мандрівку рушить ся — дивувати людей“!

Після наукових лекцій Дмитрик узяв лекцію від Онкеля. Онкель похвалив його за вчорашнє, але при сім із притиском додав: На публичнім вечері треба не скомпромітуватись. „Треба дуже багато робота, дуже пильна робота“.

А коли Антон Єгорович, повертаючись із посади, де йому пощастило таки дістати додаткове, зайшов по Дмитрика в консерваторію, він йому сказав теж саме: „треба багато робота, пильна робота“!

По сій увазі Антін Єгорович подвоїв своє пильнуванє. Сього дня Дмитрик ледве встиг пообідати, як йому до рук делікатно тикали вже скрипку. Антон Єгорович заохочував його тісточками та цукорками, від часу до часу виймаючи їх із кишені. Ріжними хитрощами він протягнув гру до першої години ночі.

Коли роздяг Дмитрика, поклав його спати, і тишенько пішов до себе, Дмитрик упав лицем на подушку і заплакав від втоми і нудьги, і сей публичний вечір, що уявляв ся Антонови Єгоровичу в таких різнобарвних колірах, уявив ся його дитячій фантазії чимсь огидливим, осоружним.

III.

Публичний вечір був призначений на суботу. У п'ятницю Антін Єгорович встав замість шостої о п'ятій годині і зараз почав хвилюватись. Він і одягав ся якось без ладу, зовсім не в тім порядку, до якого звик в протязі п'ятидесятьлітнього життя: одяг спершу камізельку, а потім вже штани і шляфрок; вмиваючись, він незвичайно обливав стіну і втер ся простиралом, хоча ручник висів тут-же. Оринув він будив без ніякої ввічливости, — просто зірвав із неї усе її лахміття і вже холоднеча примусила її скочити на ноги. — „Молоко“! — коротко наказав він і сам почав розпалювати грубку, що гріла кімнату Дмитрика.

О шестій з чвертю годині Дмитрик вже стояв перед пюпітром. Обличчя його по всяк час тихе, лагідне, було похмуре і сердите. Він не дивився на батька і механічно сповняв усі його прохання.

— Дмитрику, миленький! — звучав в його ушах ніжно-солодкавий голос Антона Єгоровича, — Дмитрику мій коханий!... Ти вже попрацюй, попрацюй... Після завтраго будеш спати багато, а ниньки і завтра попрацюй, серденько!... Ниньки добродій Онкель пробу зробить, то покажи себе...

Дмитрик із силкуванням дивився в ноти, бо очі його усе хтіли заплющитись. Ніколи ще його так не тягло назад до ліжка, під теплу ковдру, як сього ранку. Але він грав. Він грав для того, аби не чути батькових прохань. Він сам не знав, через що се, але коли біля його уха чулось ніжне і укохане: „Дмитрику, коханий мій!“ — він здригався на всім тілі, а серце зачинало колотитись, як колотиться воно від переляку. Він грав зле, фальшував, пропускав, навіть збивався з такту, але грав не кидаючи, власне для того, аби не чути над своїм ухом: „Дмитрику, мій коханий, миленький... Добродій Онкель сказав...“

Антон Єгорович не пішов до канцелярії. Він відіслав Ориною картку, що хорий. Де вже там було думати про канцелярію, коли сьогодні проба слави фамілії Спиридонових. Що правда, він ні трохи не підпадав сумніву, що Онкель буде в захваті, але він не міг припустити, що остатні кроки до слави будуть зроблені Дмитриком не в його присутності. Дмитрик грав до самої яєчні. Ся страва сьогодні здалась йому бридкою. Усе, що робило його становище винятковим, усе, що брало участь в позбавленню його сну, спочинку, дитячих забавок, дитячої волі, свіжого повітря, соняшного світла, усе разом — і Антон Єгорович, і скрипка, і Онкель, і яєчня, і молоко, — усе здавалось йому чужим, ворожим, і він радніший би втекти від усього того.

Антон Єгорович закутав його і повів до консерваторії, але на сей раз він не вийшов. Він випрохав у д. Онкеля дозвіл бути в класі при пробі.

— Хоча я не маю принципа, щоб родич бував на лекції, але для Спиридонов у мене нема відмова!... — сказав Онкель.

Проба була призначена на одинадцяті. Ціла година була вільного часу. На той час як Антон Єгорович займав ся бесідою з Онкелем об тому, в яких власне формах в близькій будущині до них через Дмитрика прийде слава, Дмитрик тихенько вийшов, підніс ся по сходах до горішнього поверху і опинив ся в просторому коритарі, де бігали, шуміли, галасували і перекидались його ровесники. Та на сей раз його навіть до іграшок не тягло. Він став між стіни невисокої арки, прихилившись до одної з них, і з незвичайно серйозним виразом, ніби то була не забавка, а вистава, дивив ся. На всім його тілі почувалась млявість і зівялість. Йому здавалось, що замішай ся він в юрбу, ті що грались, його зараз зібють із ніг, придушуть а потім ще й насміють ся. Ляпанці і ущипки, якими діти нагорожали один одного і яких вони самі за часів грища навіть не чували, тепер здавались йому прикрим. Йому думалось, що від першого такого ляпанця він доконче заплакав би.

До нього підбіг білявенький, чистенький, гарненький хлопчик. Се був його мовчазний приятель, вони любили сидіти поруч себе в класі, ходити побіч за часів перерви, взагалі їх тягло одного до другого. Ернест Кляйдер був син органіста католицької церкви і сам готував ся бути органістом. Се був хлопчик добрий і м'який, з ласкавими блакитними очима, з милою усмішкою на рожевих губах. Він в дуже свободних грищах не брав участі. Через те що він був німець, Онкель стріваючи його на сходах, часто гладив його по головці, неважаючи на те, що Кляйдер був не скрипач.

— Спиридонов! — звернув ся до Дмитрика будучий органіст. — Ти завтра граєш?

— Так, я граю! — з якимсь невиразним смутком відповів Дмитрик.

— А сьогодні, відай, ти вільний?

Дмитрик поглянув на нього з запитом. Що значить вільний? Він ніколи не був вільний.

— Не знаю! — непевно відповів він.

— Зроби мені приємність. Сьогодні моєї сестрички іменини, у нас будуть товариші — ось Піколов буде, Капустін, Кирик, Рапідов... приходь і ти!... танцювати будемо!... Га?...

— Танцювати? — знову так само непевно поспитав Дмитрик, і йому показалося се неможливим. Ні, йому ні за що не дадуть дозволу на танці, його будуть давити скрипкою цілий день, потім цілу ніч, а там знову цілий день...

І ось саме в той момент, коли він се подумав і вже відмовно помотав головою, збираючись сказати, що батько не дасть йому дозволу на се, він мусів повернутись, бо його хтось взяв за руку.

— Дмитричок, коханий мій! Там вже д. Онкель тебе питає! — сказав Антон Єгорович. Дмитрик іздрігнувся і покірливо пішов у слід йому.

Кляйдер поважно наблизився до Антона Єгоровича.

— Пане Спиридонов! — приведіть вашого сина до нас сьогодні у вечері! У нас будуть товариші, у нас весело буде...

Антон Єгорович чемно і вибачливо усміхнувся.

— Ні, любий хлопче, Дмитрикови не можна. Він завтра грає! — сказав він.

Кляйдер відійшов. Вони пішли вниз. В класі Онкеля були виключно дорослі ученики, була навіть одна дівчина. Дмитрик був допущений до сієї класи, не вважаючи на дитинний вік, як виняток, як незвичайний талан.

— А, а! Паганіні! — стрітив Дмитрика Онкель, — він почасти взивав його сим йменням — ну, ну грай свій номер! Але чого ти маєш таке бліде лице?

— Він в ночі не зовсім добре почував себе, пане професор! — поспішив пояснити Антон Єгорович.

Він ніколи не казав Онкелю, скільки годин на добу займаєть ся Дмитрик. Ся безвинна брехня припускалась ним з погляду на користь Дмитрикової слави. Хто знає, може коли-б Онкель знав правду, він трохи менше дивувався-б поступови молодого Спиридонова.

Дмитрик відіграв свій нумер. Він встиг відбадьоритись і взяти себе до рук, тим-то грав твердо і певно. Коли-б се був не хлопець 12-ти років, кожен сказав би, що його гра була, суха, мертва, завчена, з примусу. Але тут зверталась увага на те, як швидко рухались сі маленькі пальці, як твердо вдаряв по струнах лучок, що орудувала ним слаба дитяча рука. Нікому й на думку не спадало вимагати від хлопця душі, глибокого почуття.

— Який технік, який величезний технік для такий хлопець! — вигукнув Онкель розчулено і з горда вказуючи на Дмитрика своїм дорослим ученикам, що його словами розносили Дмитрикову славу по консерваторії. До класи зайшов сам директор, послухав і помотав головою: незрозуміло, мовляв, як може грати так хлопець.

Усі сі хвальби минали Дмитрикове серце і влучали просто в серце Антона Єгоровича. Коли вони сходили вниз по сходах, Антон Єгорович сказав стиха: „Бачиш, Дмитрик, коханий мій, як добре, що ти мені був слухняний. Он як вони здивовані!...“

Вони вже одягались. Антон Єгорович закутував Дмитрика, як квітку, що треба перенести морозного дня через вулицю. До них наблизився Кляйдер, що теж одягався.

— Пане Спиридонов! Приведіть же до нас сьогодні вашого сина! — сказав білявий хлопчик.

Антон Єгорович почервонів. На сей раз він розсердився і навіть не схотів відповісти. Він вивів Дмитрика на вулицю, несучи його скринку зі скрипкою, і вони сіли в санки. Кляйдер подивився у слід і подумав: „Який у Спиридонова суворий батько!“

Коли вони приїхали до дому, Дмитрик привів у захват Антона Єгоровича. Ледве зігрівшись і наскору пообідавши, він сам відкрив пулярес взяв скрипку і зачав грати. Такої доброї охоти Антон Єгорович давно вже не помічав за ним. Дмитрик грав безупинно. Коли він і дозволяв собі іноді зупинитись для спочинку, то ледве відчинялись двері до його комнати і на порозі з'являвся Антон Єгорович, він якось поривчо стискав в руці лучок і грав прискореним темпом. Дмитрик сам не розумів на чім справа. Він почував тільки одно: що коли над його

ухом залунають звичайні слова: „Дмитричок миленький, коханий мій, треба налягти, завтра усіх здивувати треба...“ то у нього затрусять ся руки і він упустисть скрипку на підлогу. Через те він грав без кінця, грав до знемоги, до одуру, щоб тільки не чути тих слів і ніяких иньших слів Антона Єгоровича.

Але за то, коли настав вечір і засьвітили сьвічки, Дмитрик несподівано поклав скрипку в скринку і сказав Антонови Єгоровичу, що увійшов до нього:

— Я спати хочу, тату!

— Як так, Дмитрику? Чайку-б випив, зогрів ся-б, не можна так, се шкодить!...

— Ні, я спати буду! — заявив Дмитрик і, сівши на ліжку, почав скидати чоботи. Антон Єгорович наблизив ся до нього і хотів по звичаю допомогти йому, але Дмитрик сказав: — не треба, тату! я сам!

І він дійсно скинув із себе спішно усе сам, швидко заліз під ковдру і додав: — Тату, загасіть сьвічку!

Трохи стрівожений таким незвичайним поведженєм Антон Єгорович, що звик роздягати Дмитрика і власноручно класти його спати, не насмілив ся одначе турбувати завітнішого героя своїми розпитами. Він хотів був поцілувати його на ніч, але Дмитрик закутав ся ковдрою увесь із головою. Тому Антон Єгорович обмежив ся тим, що перехрестив його і промовив: — Ну, спи собі, спи, коханий мій! а сам помислив, що в Дмитрикови зачинає проявлятись вередливий норов будучого великого артиста. Він поставив стілець із сьвічкою біля ліжка, поклав на стілець коробочку з сірниками, загасив сьвічку і вийшов на пальцях, обережно причинивши двері.

Дмитрик лежав довго нерухомий, увесь закутаний ковдрою. Він почував, що челепи його якось затерпли, нерви ослабли, в голові нема ніяких гадок, в серці ніяких жадань. Тільки невиразний гук в ушах, безупинний і настирний. Але в міру того як тіло його переймалось теплотою, він ставав притомним. Йому стало душно, він відкрив голову. В сусідській комнаті ще не сплять. Сестриць кладуть спати. Вони кричать, а Антон Єгорович утихомирює їх: — „Тсс... тихше! Дмитрика розбудите!...“ Дми-

трик здригається від цих слів, від цього голосу. Йому ввижається у півночі, що ось зараз стиха відчиняться двері, увійде на пальцях батько і промовить ніжним голосом: „Дмитрику, відпочив, мій коханий? Ну, тепер, миленький, устань та пограй, поцигикай... Бо завтра усіх здивувати треба!“ І він жахається тих слів і лякливо ховає голову під ковдру. Завтра! А, прокляте те завтра! Ні накого з його ровесників не чекає те „завтра.“ Грають і співають усе дорослі. Він один тільки в стані надзвичайного дива виступає на публичному вечірі. Як би не було того „завтра“, він грався-б в ранці з хлопцями, скакав би, перекидався, сьміявся. Він веселився-б тепер на вечірі у Кляйдера, де так багато світла, сердечности, веселих облич, веселого гармидеру. І йому ввижається той вечір. Білява сестричка Кляйдера, іменинниця, в білій суконці. Багато других дівчаток і хлопчиків граються. лепечуть, танцюють. Ніхто з них не дбає про те, що треба десь там звернути на себе увагу, когось задивувати... Завтра! Він вийде на естраду, блідий, втомлений, з болем в грудях, про який ніхто не знає і до якого нема нікому жадного діла. Але коли він зверне на себе увагу, тоді ще гірше буде. Почнуть тягати його на вечіри, концерти, возити по різних містах, — адже батько казав се, він марить про се. Тоді вже йому не можна буде відірватися від скрипки.

При споміні об скрипці ним опановує ненависть і огидь. Вона, та скрипка, позбавила його усього, чому радіють інші діти. Давнійше він любив її, але вона замучила його і стала йому огидлива. Невимовне щасте він відчуває при гадці, що її можна розбити на кусники, порізати на шматочки, викинути на смітник. Він широко розчиняє очі і пильно дивиться, повернувши лице в той бік, де лежить скрипка. В кімнаті зовсім темно, як і в сусідській, де всі вже полягали спати. Але се нічого, він бачить її, сю страшну скрипку, що здається йому тепер живою істотою, злою, що поклала собі на меті жити для того, аби замучити його ще маленьким, не давши йому зрости і стати дорослим і дужим чоловіком. Так, він бачить її у всіх подробицях, і як би можна було уявити

собі мільон разів більшу темноту, однаково він бачив би її. Її подоба дуже виразно відзначилась в його серці, бо по всяк час, коли він не спав і не їв, він був із нею, вона стирчала в його руках і шарпала йому серце своїм уїдлигим однотонним пищанем. І так буде усе житє, бо він засуджений на се.

Дмитрик задрімав. У важкому сні ввижались йому ка-зна які образи. То йому здавалось, що величезна, неімовірної міри скрипка з тигровою головою насовувалась на нього і відчинивши свою страшну пащу, хотіла проковтнути його. То уявлялась йому власна скрипка, та, що лежала в скринці, але тепера вона не лежить вже там, а приросла до його грудий, і надарма він силкується відірвати її, — вона стала часткою його тіла, як рука, нога, голова. А Антон Єгорович підсовує йому лучок і шепоче на ухо: „цигикай Дмитричок, цигикай коханий мій, тепер вже вона приросла до тебе, нічого не вдієш!“ І хочеться йому взяти участь в забаві і танцях з хлопчиками та дівчатками, що в ясных сьвяточних сукнях весело метушаться в ясно осьвітленій кімнаті, але сього не можна, через те, що до нього приросла скрипка. Аж ось Антон Єгорович виводить його на естраду. Сяля повна публики, шиковні дами, поважні мужчини, ось і старенький князь сидить у першому ряді і розглядає його через скло. Усе завмерло чекаючи на його гру. Антон Єгорович стоїть за його спиною і шепоче на ухо: „грай Дмитрику, та так, щоб усіх здивувати, тоді і слава буде, і гроші будуть!“ Ні, він не хоче грати, він не хоче ні слави, ні гроший, він хоче волі — жити, як живуть иньші діти, гратись, скакати, сьміятись... „Грай!“ — шепоче Антон Єгорович: — „миленький, коханий мій, грай!“ — Ні, не хочу! не хочу! От вам! — Дмитрик схоплює обома руками скрипку, що приросла до його грудий, напружується і з криком відриває її разом із шматком тіла. Кров ллється із його грудий цілим струменем, публика і сам князь несамовито плескають в долоні і кричать: „віват, віват!“ А більш за всіх плеще сам Антон Єгорович, веселий, задоволений. Тут виходить на сцену Онкель і кричить: „се я зробить його такий чудовий

музик! Його слава — моя слава! — „Ні, — відповідає Антон Єгорович, — його слава — моя слава! Моя, моя, моя!“ Вони зачинають сперечатись, потім битись, і ніхто не помічає, як в той час із нього витікає кров, і він умірає...

Дмитрик прокидається в перестрасі і хапається за груди, що справді боліли нестерпно. Вже свитає, в комнаті він потроху розрізняє річ. Перше, що кинулось йому на очі, — його скрипка, що визирає з розчиненої скрипки; перша гадка, що спала йому на думку, се сьогоднішній публичний вечір. Успіх, загальне дивування, запросини, вечери, концерти, а дома повсякчасне цигиканє, повсякчасне висилюванє грудей, до нестями, до знесилення. І що більшати буде його успіх, тим обридливійше, невідступнійше будуть прохання Антона Єгоровича: „Дмитричку, коханий, пограй екзерсис двацять третій. Добродій Онкель сказав“...

І раптом на нього найшла розпука. Житє показалося йому тісною і темною вязницею, з якої виведять його лишень для того, щоб показати народови, який він зробив поступ, а потім знову садовлять до вязниці. Скрипка — се інструмент до муки, Антон Єгорович і Онкель — се сторожі, кати, що пильнують кожного його віддиха. Він повертає голову до дверей і прислухується. Вибило сім годин, зараз він встане, принесе молоко і скаже: „Дмитрику, пограй, напосядь ся, коханий, сьогодні публичний вечір“... Чутно черканє сірника, шамотіння пантофлів... Сторож іде... Він пішов, мабуть, до кухні по молоко. За пів години прийде сюди, і знову скрипка, знову цигиканє без спочинку, без краю повсякчасне, одноманітне, нудне цигиканє, задля якоїсь слави..

Дмитрик встає прикусивши до крові спідню губу. „Чекай-но тату, чекай, я тобі справлю славу“... Він блідий, як простирано від його ліжка, очі його переповнені слізмами блукають, його худеньке тільце сіпає пропасниця. В його голові одна гадка: „треба хапатись. За пів години увійде сторож“... І він хапається. Дрожащою рукою схоплює він свій ремінний пояс і прив'язує один кінець його до гака, на якому висить ручник. Потім він робить петлю і на мить зупиняється. Він хрестить ся, хрестить

ся щиро, з запалом. Крапчаті сльози невпинно течуть йому по щоках. Йому дуже жалко чогось, щось вабить його до себе: чи не мати то, чи не сестрички? Але зараз увійде сторож, жадної хвилини не можна марно тратити. Він знову хрестить ся, заплющує очі і накидає собі петлю на шию.

Того-ж дня, о десятій годині ранку, до консерваторії прибігла простоволоса жінка, легко одягнута, не вважаючи на те, що був мороз. Вона плакала, кричала, ламала руки, але пояснити нічого не могла. Її повели до директора, котрий посадив її в фотель і промовив:

— Заспокойтесь пані і поясніть, у чім справа. Ми зробимо усе, що від нас належить, аби полекшити вам долю!...

Але директорови стало самому соромно за її ввічливо і зі співчутєм вимовлені слова, коли він нарешті довідав ся, що перед ним стоїть мати Дмитрика Спиридонова і що надія і будуча слава консерваторії повісила ся на ремінному поясі, а батько його, Антон Єгорович Спиридонов, сей поважний старий, якого так часом бачили, коли він укохано вів сина за руку, збожеволів, нічого не хоче ні чути ні бачити, і все тільки притискує до грудей Дмитрикову скринку, цілує її і каже: „се мій син, мій син! Се моя слава!“ Коли покликали Онкеля і сказали йому про се, він поточив ся і важко впав у фотель. З ним трохи не зробилась апоплексія. Він теж втерав один великий шанс на славу.

За пів години консерваторія була в перестрасі. Страшна звістка передавалась із уст в уста. Дами плакали, багато дістало гістерию, інші мліли.

Другого дня уся консерваторія була на похоронах Дмитрика Спиридонова. Хлопчики несли його трунку. Тут була прибіта страшним лихом мати його і сестрички. Не було тільки Антона Єгоровича. Його довелось відправити до лікарні, бо він зачав скакати і кощунствувати біля Дмитрикової труни.

З російського перекладу

Тригорій Новаленко.